

lett szükség volt egy távolabbi viszony – külső differenciáció – jelölésére is? Igen. A nyelvérzék alapján is ragaszkodhatunk ehhez a gondolathoz. Érdeemes még Pesty szövegéből idézni Mezőtárkányhoz: „A község néha, miután az alvidék mintegy elején fekszik, *alsónak* is említettik”. A földrajzi névgyűjtés során jegyeztük le: régebben mondták a falut Alsótárkánynak is, mert van Felsőtárkány is Eger mellett. Mezőtárkány a mai népnyelvben: *Tárkány* : *Tárkán* (PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Bp., 1975. 84). Felsőtárkány pedig: *Tárkány* : *Tárkány* (PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás. Bp., 1970. 106).

Felnémet (1261/71: *Felnempti*). A német tkp. jelentése 'német(ek)é'. Német telepések lakóhelyére utal. A *Fel-* előtag egykori *Ahnémet*-tel való korrelációra mutat (FNESz.). A helytörténet szerint is német anyanyelvű telepecsoport szállta meg a helyet, akik rövidesen elmagyarosodtak. A falu ősi, középkori helye az Eger pataktól nyugatra, a patak völgyében volt, ahol egy kápolna is állt. Ezzel szemben, a kősziklás dombon az egri püspökök nagy templomot emeltettek, és Eger urai meg a várkatonaság házakat, pincéket, préházakat építettek (SOÓS i. m. 202–7). Két helyen volt tehát település, de csak egy név van: *Felnémet*. Pedig az északi szomszédos helyen két településrész volt két névvel: *Feltarkan*, *Oltarkan*, később *Felsőtárkány*, *Alsótárkány*, a déli szomszédja Eger és *Almagyar*. Több egri szakember kapcsolatba hozza a két települést – *Felnémet*, *Almagyar* –, de még nincs rá bizonyíték. A mai népnyelvben: *Felnémet*, *felnémedi*.

PELLE BÉLÁNÉ

Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában

Mivel a megjelent megyei, járási helynévgyűjtemények névadattára rendelkezésünkre áll, s mert ezek az adattárak sok vonatkozásban a nyelvatlaszok gyűjtésének módszerével készültek (indirekt kérdéssel gyűjtött élőnyelvi adatokat közölnek a lehető legteljesebb kutatópont-hálózattal), a névadattárak mint a névkutatás eszközei közel állnak a nyelvatlaszokhoz, azaz szóföldrajzi vizsgálatra is kiválóan alkalmasak (KÁLMÁN BÉLA, *Helynévkutatás és szóföldrajz*. NytudÉrt. 58. sz. 344–50).

A helynévkutatás és a szóföldrajz összekapcsolhatóságára többen rámutattak. Legutóbb KÁLMÁN BÉLA és KÁZMÉR MIKLÓS is (KÁLMÁN B. és KÁZMÉR M. i. m., lásd fentebb) hangsúlyozta: a névtani érdekű szóföldrajznak mint kutatási módszernek különleges és kiemelten fontos szerepe van a névtani vizsgálatokban. KÁLMÁN BÉLA idézett tanulmánya jól bizonyítja, hogy a ZMFN. és más források alapján a vízrajzi köznevek (vízfolyások) egykori és mai rendszerét akkor értjük meg igazán, ha az adatokat térképen is ábrázoljuk. Így a vízfolyások területi megoszlásáról nem csupán szemléletes (voltaképpen geográfiai nézőpontú) képet kapunk, hanem a névrendszer egyéb összefüggéseit is tisztázhatjuk.

A magyar névföldrajz tudománytörténeti értékelését KÁZMÉR MIKLÓS írta meg (KÁZMÉR MIKLÓS, *A 'falu' ...* 12–5). Szerinte a névföldrajz első eredményei részben nyelvtörténeti (nyelvjárástörténeti), részben településtörténeti érdekűek vol-

tak. Természetesen az önelvű névkutatás sem nélkülözhetette a névföldrajzi szempontokat.

Minthogy a földrajzinév-gyűjtés kutatópont-hálózata teljes, és a névadattárak jól tükrözik a helyi nyelvjárást, egyúttal arra is alkalmasak, hogy forrásul, kiindulópontul szolgáljanak a dialektológiai kutatásokhoz. Kezd kialakulni tehát a névföldrajznak egy újabb, mai magyar nyelvjárástani ágazata, változata. Nemrég KIRÁLY LAJOS, SZABÓ GÉZA és SZABÓ JÓZSEF írt tanulmányt arról, hogy a mai földrajzi nevek alapján miként lehet hangtani, szótani, szóföldrajzi tanulságokat megfogalmazni egy-egy megye vagy járásnyi terület nyelvjárásáról (KIRÁLY LAJOS, A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvöldrajzi felhasználásukról. In: Név és társadalom. 1980. 190 és kk; SZABÓ GÉZA, A helységnevek ragozásának nyelvöldrajzi és nyelvészeti kérdéseéhez. In: Név és társadalom, 137–41; SZABÓ JÓZSEF, Csongrád megye nyelvjárási sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján. In: Név és társadalom, 173–7).

Nekem vajon mi közöm lehet a névföldrajzhoz? Milyen szelek sodortak engem ezekre a „veszélyes vizekre”?

Névgyűjtő és közzétevő (szerkesztő) munkám idején ezernyi földrajzi köznévvél volt dolgom. Érdekeltek egykori és mai jelentésük, a névváltozatok morfológiai gazdagsága stb. Minthogy Baranya megye teljes névanyagát viszonylag rövid idő alatt áttekintő-átfogó módon megismerhettem, kezdett felsejleni előttem egy-egy érdekes földrajzi köznév (*séd, csörge, fakadás, börc* stb.) szóföldrajzi térképlapja. Az adatok nem hagytak nyugodni, és 1986 tavaszán PAIS és KÁZMÉR példája nyomán tanulmányt írtam a *ság, ség* (~ *segg*) és a *séd* köznevek névföldrajzi tanulságairól. (Megjelenik a Névtani Értesítőben.)

Ebben a dolgozatomban a dél-dunántúli régió (Baranya, Somogy, Tolna, Zala m.), valamint a Tapolcai járás helynévgyűjteményei alapján egy régi térszíninforma-nevünk (*ság, ség*) és egy vízrajzi köznév (*séd*) adatait úgy tettem közzé, hogy a nevek névföldrajzi tanulságait is megfogalmaztam. Ezzel a munkámmal szerettem volna tisztelegni a magam és a JPTE Tanárképző Kara nevében Pais Dezső élő emléke előtt. A térképlapok késedelmes megrajzolása miatt – sajnos – e munkám kimaradt a Névtani Értesítő PAIS-emlékszámából; s várhatóan a 12. számban fog megjelenni.

Ilyen előzmények után vállalkoztam arra, hogy néhány gondolatot mondjak itt a szóföldrajzi helynévkutatás módszeréről, forrásairól.

A szóföldrajz a magyar dialektológiában a nyelvöldrajznak egyik, alapjaiban nyelvészeti indítékú és célú ága, amely a szókincs elemeinek területi tagolódását mutatja be általában élőnyelvi szógyűjtés alapján. A névtan kutatója számára megközelítően ugyanezt jelenti a szóföldrajz fogalma; de a névtani szóföldrajz (= szóföldrajzi szempontú névtan) a szókészlet szűkebb körét vizsgálja. Elsősorban a közszókat (apellativumokat), ritkábban a tulajdonneveket területi megoszlás és számszerű előfordulás szerint; és eltekint természetesen a szintagmák, mondatok gyűjtésétől, térképre írásától.

Szerintem a közsók földrajzi vizsgálata látszik leginkább sürgetőnek és megoldhatónak. E munkához jó alapot jelentenek a megyei, járási helynévgyűjtemények és más egyéb források. Csupán megemlítem, hogy a néprajzi témájú dolgozatokban és a Magyar Nyelvjárások Atlasza térképlapjain is sok adatot találhatunk a földrajzi

köznevekre vonatkozóan. A Sárköz köznevei közül különösen érdekesek: *kengyel*, *kengyeles*, *köbölje*, *göbölje*, *kobolya*, *kopolya*, *lanka*, *limány*, *örjeg*, *indó*, *indalló*, *fertő*, *dörmő*, *doromb*, *döngele* stb. (ANDRÁSFALVY BERTALAN, A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi Történeti Füzetek. Bp., 1973. 12–5 és kk.). Az MNyA-ban 22 földrajzi köznév adatai vizsgálhatók szóföldrajzi módszerrel. Ezek: *erdő* 990, *erdeje* 991, *falu* 981, *faluk* 982, *folyó* 946, *gödör* 948, *göröngy* 137, *határ* 309, *irtás* 308, *kert* 1111, *lék* 602, *lyuk* 939, *parlag*, *sarok* 955, *sűrű* 691, *szerű* 306, *szőlő* 102, *tarló* 23, *tó* 598, *tócsa* 599, *zsombék* 38. Bizonyos esetekben kiegészítő gyűjtésekre is szükség van, főleg akkor, ha a névgyűjteményből nem lehet egyértelműen megállapítani a közszó jelentését, ill. jelentésváltozásait. A földrajzi köznevek gyűjtésének (a szavak helyi értelmezésének) nehézségeit MARKÓ IMRE LEHEL tanulmányából (Földrajzi köznevek és tulajdonnevek. NytudÉrt. 70. 85–89) és a magunk tapasztalataiból ismerjük. Egyetértek vele abban, hogy a földrajzi köznevek gyűjtését nem szabad másodlagosnak tekinteni, s ahol erre korábban nem került sor, a gyűjtést pótolni kellene. Legalább járásonként 4-5 községben, esetleg ennél sűrűbb kutatóhálózattal. A gyűjtés során két felfogás érvényesülhet. Az egyik szerint a kérdés (kérdőző mondat) témája, anyaga a fogalom, a szó, s végső soron a kérdés közvetlen célja az elnevezés alapjául szolgáló tárgy, dolog (denotátum) feltárása. („Mi a neve a falu déli részének?” – A válasz: *alszeg*.) E felfogás szerint a névtani szóföldrajz kutatója ugyanúgy keresi a kérdőmondatnál a fogalom helyi elnevezését, mint az általános nyelvatlaskok gyűjtője. Az effajta gyűjtés és vizsgálat neve (DEME LÁSZLÓ, A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kérdőívei. In: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 100–7) elnevezésföldrajzi gyűjtés. A munka fordítottja is lehetséges. Ha ismert, adott, hallott közszó jelentését tudakoljuk, akkor – ugyancsak DEME szavaival – a szóalak jelentésére kérdezzük jelentésföldrajzi indítékok alapján. (Említette a *tölös* szót. Mit jelent ebben a faluban a *tölös*?” – Válasz: tölgyes erdőt). Mindkét gyűjtés egyaránt hasznos és eredményes lehet, ha felkészült szakemberek végzik.

A földrajzi közneveket a tulajdonnevekkel egyidőben gyűjtöttük, de a fokozottabb figyelem a tulajdonnevekre irányult. Még a gyakorlott ellenőrzők (közzevők) is csak a különleges köznevek (*mál*, *páskom*, *séd* stb.) jelentését tudakolták. Ezért vált szükségessé, hogy a köznevek gyűjtését pótlólag elvégezzük. Somogyban, Tolnában, Baranyában ezt a munkát Markó Imre Lehel vállalta magára.

A legújabb megyei és járási helynévgyűjteményekben a földrajzi köznevek könnyen fellelhetők a névmutató indexében, illetve az adattárhoz csatolt kis szójegyzékben. Utóbbi megadja a köznevek helyi értelmezését, jelentését. Jóllehet az adattárak valamennyi köznévének jelentését nem találjuk meg az említett szójegyzékekben, ám az adattár megfelelő helyén a kérdéses köznév jelentése egyértelművé válik. Például: BMFN. II, 306/37. *Egrös* S, I, sz. A.sz. égerfák vannak benne. – 306/29. *Darvas völgye*. Valamikor darvak tanyáztak itt. – Nem mindig ilyen egyszerű a köznévi jelentés feltárása. Pontatlan vagy hiányos adatközlés esetén a névkörnyezet segítette a névgyűjtemények szerzőit abban, hogy az elhomályosult jelentésű közszók egykori jelentését megadják. Például a baranyai *Bicsérd* faluban a *Sitfő* név elemeinek jelentését már nem ismerte a mai lakosság. Mivel a dűlőn ma is vízfolyás vezet át, nem volt nehéz rájönni arra, hogy a *Sitfő* tulajdonnévben a Pécs-síkságon és a Mecsek-alján egykor

közismert, közhasználatú vízrajzi nevünk, a *séd* ~ *sid* ~ *sít* 'kis vízfolyás' és a *fő* 'fej' köznevünk rejlik.

A névadattárak köznévi szójegyzékében jobbra mai magyar közszókat találunk. A nemzetiségi nevek közszoói elemeit az adattárban levő köznyelvi átírás alapján lehet értelmezni. Például: BMFN. II, 212/114. sz. n. *Millkróva* 'Mühlgraben'; 293/23. *Járok*: szh. *Járák* 'Jarak' Vö, r. Vf volt, mire elnevezése is (szh. *jarak* 'árok') utal.

Számolnunk kell még azzal a ténnyel is, hogy egy-egy helységben több olyan földrajzi köznév van, amely nem vált részévé a tulajdonnévi névrendszernek. Ezek a szók egyszer vagy teljesen kihullanak a szókincsből, vagy újra életre kelhetnek. A baranyai Hegyháton a *hupolag*, *hupolagos*, *pup*, *csepelős*, *csepőtés* stb. tartozik ehhez a köznévi (közszoói) névrendszerhez. Az efféle közneveket jobbra csak passzív megfigyeléssel tudjuk gyűjteni.

A földrajzi köznevek névföldrajzi vizsgálatában az alábbi szempontok alapján lehetne átfogó kutatásokat végezni:

a) Vizsgálatra érdemes a köznevek régi és mai jelentésének (jelentéseinek) összehasonlítása.

b) Feltárandó a köznevek területi megoszlása egy-egy helységben, de még inkább egy nagyobb tájegység (etnikai egység, közigazgatási egység) területén belül. Legvégül az országos kép (térkép) is megrajzolható lenne úgy, ahogy Kázmér Miklós feltárta a *falu* köznév névföldrajzát.

c) A névegyezések/eltérések alapján megvonhatóak lennének a köznévi névelemek térképre írt adatainak *i z o g l o s s z á i*.

d) E térképlapokról nemcsak jelentéstani, morfológiai tanulságokat lehetne elolvasni, hanem kifejezetten új, névtani törvényszerűségeket is megfogalmazhatnánk.

Országos méretű és jelentőségű ún. teljes vizsgálat egyelőre nem lehetséges ebben a témában, de az elodázhatatlan feladat, hogy már most gondolkodnunk kell a leggyümölcsözőbb kutatási módszerek kidolgozásán. A földrajzi köznevek névföldrajzi elemzése, leírása ma már nem távoli feladat számunkra.

PESTI JÁNOS

A párhuzamos helynévadás és a Temesköz történeti hely(ség)névanyaga

A magyar hely(ség)névadásnak kevésbé kutatott területe a történeti Temesköz, az egykori Temes és Krassó megyék területe, jóllehet ennek szükségességére már 1938-ban felhívta a figyelmet KNIEZSA ISTVÁN (Mo. népei a XI. sz.-ban. Kny. 389. lap 1. jegyz.).

A terület története során – szinte állandóan – hadjáratoknak, háborús eseményeknek volt kitéve. Ez azzal járt, hogy a háborúk sodorta lakosságváltozás különféle népeket hozott össze, akik több-kevesebb ideig éltek együtt, nyomot hagytak közös hely(ség)névadásukban.

A magyar hely(ség)nevek jeles vizsgálóinak korán felkeltette érdeklődését az az adottság, hogy a Kárpát-medencén belül a különféle nyelvű népek névadási készsége miképpen jelentkezik. MELICH JÁNOS (A helynevek egy csoportjáról. MNy. XIX [1923.], 105–11, 137–42 és Über eine Gruppe von ung. Ortsnamen. Archiv.